

ƏDALƏT QASIMOV

tarix elmləri doktoru

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

**HEYDƏR ƏLİYEVİN SIYASI FƏALİYYƏTİNİN NAXÇIVAN DÖVRÜ
(1990-1993-cü illər)***Açar sözlər: dövr, hərbi, siyasi, mənəvi, xalq, fəaliyyət**Ключевые слова: период, военный, политический, моральный, народ, деятельность**Key words: period, military, political, spiritual, people, activity*

80-ci illərin ortalarında Moskvanın hakim dairələrinin havadarlığından ruhlanan erməni şovinistləri Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa və Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edərək bu torpaqları ələ keçirmək üçün təcavüzkar hərəkatlərə başladılar. Dağlıq Qarabağ hadisələri Naxçıvan MSSR-nin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatına da ciddi təsir göstərdi. Ermənistan SSR tərəfindən iqtisadi və nəqliyyat-kommunikasiya blokadasına alınmış muxtar respublikada həyat şəraiti getdikcə ağırlaşır, əhalinin ərzaq və gündəlik tələbat malları, yanacaq təmin edilməsində ciddi problemlər yaranırdı. Ermənilərin azğınlığı, mərkəzi və respublika hakimiyyət orqanlarının cinayətkar fəaliyyətsizliyi Naxçıvanda kütləvi etiraza səbəb olmuşdu.

Erməni təcavüzü qarşısında yalnız qalan xalqın yeganə ümidi yenə də Heydər Əliyev idi. Tale Heydər Əliyevi Naxçıvana yetirməklə bu qədim diyarı, bütövlükdə Azərbaycanı məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi. Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlişi burada ictimai-siyasi həyatı daha da canlandırdı, xalqın mübarizə əzmini möhkəmləndirdi. Qısa müddətdə milli dövlətçiliyin bərpası istiqamətində Heydər Əliyevin başçılığı altında qətiyyətli və ardıcıl addımlar atılmağa başlandı. 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin birinci sessiyasında Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan milli dövlətçiliyinin dirçəlişi istiqamətində tarixi qərarlar qəbul edildi. Sessiya Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının adının dəyişdirilərək «Naxçıvan Muxtar Respublikası», Naxçıvan MR Ali Sovetinin isə «Ali Məclis» adlandırılması haqqında qərar qəbul etdi [5, 18 oktyabr 1990].

Heydər Əliyevin liderliyi altında Naxçıvan MR Ali Məclisi Azərbaycan xalqının mənafeyinə aid olan bütün məsələlərə prinsipial yanaşma nümayiş etdirir, öz mövqeyini ortaya qoyurdu. Azərbaycan rəhbərliyinin təzyiqinə müqabil Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi 1991-ci il martın 14-də muxtar respublika əhalisinin ittifaq referendumunda iştirak etməməsi haqqında tarixi qərar qəbul etdi. Naxçıvana qarşı yeni təzyiqlər və hücumlar başlandı. Əslində əsas məqsəd Heydər Əliyevi gözdən salmaq, xalq arasındakı böyük nüfuzuna zərbə vurmaq, siyasi fəaliyyətinə əngəllər yaratmaq idi.

Ali Məclisin 1991-ci il sentyabrın 3-də keçirilmiş sessiyasında Heydər Əliyev yekdilliklə Naxçıvan MR-in rəhbəri seçildi. Ertəsi gün Ali Məclisin Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən iclasında sentyabrın 8-nə təyin edilmiş Azərbaycan Respublikası prezidenti seçkilərinin muxtar respublika ərazisində dayandırılması haqda qərar qəbul olunmuş, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetindən isə prezident seçkilərinin daha sonrakı müddətə keçirilməsi xahiş edilmişdi. Sessiyada həmçinin Ali Sovetdən Azərbaycan Kommunist Partiyasının, onun Mərkəzi Komitəsinin fəaliyyətinin dayandırılması, partiyanın əmlakının milliləşdirilməsi xahiş edilmişdi [2, 138-141]. Muxtar respublikanın Ali Məclisinin 1 oktyabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə

Tarix və onun problemləri, №2 2013

Azərbaycanın keçid dövrü ittifaq orqanlarında iştirakı yolverilməz hesab edildi [2, 170-172]. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı» yekdilliklə qəbul edildi. Bu tarixi hadisə ilə bağlı Heydər Əliyev muxtar respublika əhalisi adından bütün Azərbaycan xalqını təbrik etmiş və əmin etmişdir ki, naxçıvanlılar milli azadlıq hərəkatı uğrunda mübarizəni daha əzmlə davam etdirəcəklər [2, 181]. Bütün maneələrə və çətinliklərə baxmayaraq Naxçıvanda müstəqil dövlət quruculuğu və demokratikləşmə prosesi sürətlə getməkdə idi. Heydər Əliyevin başçılığı altında Naxçıvan MR Ali Məclisinin qəbul etdiyi qərarlar muxtar respublikanın əhalisi tərəfindən tam dəstəklənir və müdafiə edilirdi.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildikdən sonra Naxçıvan torpağını erməni təcavüzündən qorumaq, insanların təhlükəsizliyini təmin etmək Heydər Əliyevin ən müqəddəs vəzifə borcuna, həyat amalına çevrildi. Ali Məclisin sədri kimi onun imzaladığı ilk sənədlərdən biri «Muxtar respublikanı yaranmış vəziyyətdən xilas etmək və qonşu Ermənistan Respublikası ərazisindən edilən silahlı basqınlardan qorumaq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək, Naxçıvan Muxtar Respublikasının suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə» 7 sentyabr 1991-ci ildə Ali Məclisin Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması haqqında qərarı oldu [3, 543-544].

Heydər Əliyevin ən böyük tarixi xidmətlərindən biri də muxtar respublika ərazisində yerləşən Sovet ordusu hissələrinin və sərhəd dəstələrinin qansız-qadasız çıxarılması, bu zaman onlara məxsus silah-sursatın, texnikanın, əmlakın tamamilə Azərbaycanın ixtiyarına verilməsinə nail olması oldu. Heydər Əliyevin siyasi bəsirəti nəticəsində keçmiş Sovet ordusunun və sərhəd qoşunlarının bütün hissələri tamamilə Naxçıvandan çıxarıldı. Təxminən iki əsr müddətində xarici dövlətin Naxçıvanda yerləşmiş hərbi hissələrinin muxtar respublika ərazisindən münaqişəsiz və qarşılıqlı anlaşma şəraitində çıxarılması o dövr üçün çox fenomenal hadisə idi və bu yalnız Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində baş tutmuşdu.

Heydər Əliyev eyni zamanda erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün Naxçıvanın daxili məhdud imkanlarının səfərbər edilməsi, bütün idarə və müəssisələrini, siyasi, ictimai təşkilatlarını və muxtar respublikanın hər bir vətəndaşını Naxçıvan MR-in müdafiəsinin təşkilinə, sosial-iqtisadi problemlərin həllinə cəlb edilməsi üçün yollar axtarırdı. Bu səylərin nəticəsi kimi Naxçıvanın ağır, mürəkkəb günlərində 1992-ci il mayın 25-də Ali Məclisin Rəyasət Heyəti Naxçıvanın İnkişafı və Müdafiəsi Fondunun yaradılması haqqında qərar qəbul etdi [3, 595-597].

Ali Məclisin sədri seçildikdən sonra Heydər Əliyev muxtar respublikanı sosial-iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı.

Muxtar respublikada yaranmış ağır sosial-iqtisadi vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün yollar axtaran Heydər Əliyev birinci növbədə icraedici orqanların, yerli hakimiyyət strukturlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, onlara nəzarətin artırılması, mövcud imkanlardan maksimum istifadə edilməsi üçün adekvat addımlar atmağa başladı. Muxtar respublika Nazirlər Kabinetinə, nazirliklərə, idarələrə səriştəli və təcrübəli kadrlar irəli çəkildi. Muxtar respublikada bazar mexanizmlərinin və elementlərinin geniş tətbiqi məqsədi ilə müvafiq qanunverici aktlar qəbul edildi. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq məhz Naxçıvanda Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bazar iqtisadiyyatının mühüm şərti olan özəl mülkiyyətin genişləndirilməsi istiqamətində ilk və zəruri addımlar atılmışdı. Bu baxımdan Ali Məclisin 6 aprel 1992-ci il tarixli qərarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. «Naxçıvan Muxtar Respublikasında zərərlə işləyən kolxoz və sovxozlar haqqında» və «Rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların ictimai mal-qarasının özəlləş-

dirilməsi barədə təkliflər haqqında» Ali Məclisin qərarı qısa müddət ərzində öz müsbət nəticələrini göstərdi, muxtar respublikada kənd təsərrüfatının inkişafı, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaratdı [2, 300-302].

Blokadanın yaratdığı mürəkkəb problemləri aradan qaldırmaq, muxtar respublikanın həyati tələbatlarını ödəmək, nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrini bərpa etmək üçün Heydər Əliyev qonşu Türkiyə və İran dövlətləri ilə münasibətlərin təşəkkül tapmasına və inkişafına çalışdı. 1991-ci ildə Heydər Əliyevin iştirakı ilə Naxçıvanla Türkiyə arasında müvəqqəti körpünün açılması muxtar respublikanın dost ölkə ilə əlaqələrin inkişafında mühüm mərhələ oldu.

1992-ci ilin martında Heydər Əliyev Türkiyə Respublikasının o vaxtkı baş naziri Süleyman Dəmirəlin dəvəti ilə dost ölkədə səfərdə oldu. Heydər Əliyev səfər müddətində prezident Turqut Özalla görüşmüş, baş nazir S.Dəmirəl ilə Türkiyə və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında protokol imzalamışdı. Protokolda Türkiyə Respublikası tərəfindən Naxçıvan MR-ə maliyyə, iqtisadi və texniki yardım göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Muxtar respublikanın müxtəlif sahələrdə tələbatını ödəmək məqsədi ilə Türkiyə hökuməti Naxçıvana 100 mln. dollar məbləğində kredit ayırmağı öhdəsinə götürmüşdü [2, 607-609].

Heydər Əliyevin Türkiyəyə sonrakı işgüzar, rəsmi səfərləri zamanı aparılan danışıqlar, imzalanmış sənədlər Naxçıvan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ yaratmış, muxtar respublikanın sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə öz müsbət təsirini göstərmişdir [2, 639-644; 3, 728-731].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi problemlərinin həllində İran İslam Respublikası ilə əlaqələrin yaradılması da müsbət rol oynadı. Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk dövrlərində İİR-lə münasibətlərdə müəyyən soyuqluq yaransa da, Heydər Əliyevin müdrik siyasəti, Naxçıvanla İranın əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi bölgənin düşdüyü böhrandan çıxmasına, həm də Azərbaycan-İran əlaqələrində tarazlığın təmin edilməsinə şərait yaratdı. 1992-ci ilin avqustunda Heydər Əliyev İİR xarici işlər naziri Ə.Ə.Vilayətinin dəvəti ilə bu ölkəyə səfəri zamanı Naxçıvan MR ilə İİR arasında müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq haqqında protokollar imzalanmışdı [3, 658-665]. 1993-cü ilin martında İİR-in Naxçıvanda baş konsulluğunun açılması, Heydər Əliyevin ikinci dəfə İİR-ə səfəri Naxçıvanla İran arasında əlaqələrin daha da genişlənməsinə təsir göstərdi.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri işləyərkən Heydər Əliyevin ən böyük diplomatik uğurlarından biri də Azərbaycan, onun tərkib hissələri olan Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan ətrafında baş verən proseslər, Ermənistanın işğalçı siyasəti haqqında dünya ictimaiyyətinin obyektiv məlumatlandırılması, muxtar respublikanın sosial-iqtisadi, humanitar problemlərinə dünya dövlətlərinin, beynəlxalq birliyin diqqətini cəlb edə bilməsidir. Heydər Əliyevin sayəsində Naxçıvan MR bütün dünya informasiya vasitələrinin diqqət mərkəzinə çevrilmiş, öz tarixi ərzində heç vaxt xarici diplomat qəbul etməmiş Naxçıvan şəhəri hər gün Heydər Əliyevlə görüşməyə can atan xarici nümayəndə heyətlərini qarşılamağa artıq vərmişdi.

Təzyiq və təxribatlara baxmayaraq Heydər Əliyev muxtar respublikanın iqtisadi problemlərinin aradan qaldırılması üçün bütün vasitə və imkanlardan istifadə edirdi. Azərbaycan iqtidarı muxtar respublikaya kömək etmək əvəzinə onun rəhbərliyinə təzyiq göstərməyə çalışır, muxtar respublikanın konstitusiyasında dəyişiklik etmək, onun konstitusiya hüquqlarını pozmaq tədbirlərinə əl atırdılar. Bunun ən bariz nümunəsi 1992-ci ilin payızında Naxçıvanda dövlət çevrilişinə cəhd idi. 24 oktyabr 1992-ci ildə Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin 300-ə yaxın

Tarix və onun problemləri, №2 2013

adamdan ibarət silahlı dəstəsi hücum edərək Naxçıvan MR DİN, Dövlət Teleradio Verilişləri Komitəsi, rabitə və elektrik şəbəkəsini ələ keçirdilər [2, 398-406]. Heydər Əliyevin prinsipial mövqeyi, bütün Naxçıvan əhalisinin muxtar respublika rəhbərliyini, qanunçuluğu qətiyyətlə müdafiə etməsi sayəsində Xalq Cəbhəsinin qanuna zidd hərəkətləri baş tutmadı [2, 407-416].

1992-ci il oktyabrın 16-da bir qrup ziyalı Heydər Əliyevə müraciət edərək ondan Azərbaycanca geniş xalq kütləsini əhatə edə biləcək güclü, nüfuzlu və işlək bir partiyayı - Yeni Azərbaycan Partiyasını yaratmağı və onun lideri olmağı xahiş etdi [4, 1992, 16 oktyabr]. 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində keçirilmiş Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransında Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi, partiyanın onun işləyib hazırladığı proqramı və nizamnaməsi qəbul edildi [2, 47]. Yeni partiyayı nüfuzdan salmaq, ləkələmək üçün bəzi dairələr ağ yalanlara əl atır, YAP-ı Kommunist Partiyası ilə müqayisə edirdilər. Lakin bu iftiralar, bəd niyyətlər xalqın yeni yaranan partiya kütləvi axınının qarşısını ala bilmədi. Üç ay ərzində YAP üzvlərinin sayı 100 mini ötmüş və partiya Azərbaycanın ən kütləvi və nüfuzlu siyasi təşkilatına çevrilmişdi.

Heydər Əliyevin fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünün mühüm istiqamətini xalqımızın mə-nəvi dirçəlişi, milli, dini ənənələrinin bərpası, elm, mədəniyyət, təhsilin inkişafı təşkil edirdi. Onun təşəbbüsü ilə Naxçıvan Ali Məclisi AXC-nin üçrəngli bayrağını muxtar respublikanın dövlət bayrağı kimi qəbul etmiş, 31 dekabrı Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü olaraq qəbul etməklə milli bayram kimi təqvimə salınmasını qərara almışdı. Heydər Əliyev Naxçıvanda xalqın milli və dini dəyərlərinin inkişaf etdirilməsi üçün bütün şəraitin yaradılmasına çalışırdı. Onun təşəbbüsü və iştirakı ilə xalqımızın bütün milli və dini bayramları, mərasimləri geniş qeyd olunurdu. 1992-ci ilin oktyabrında dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Hüseyn Cavidin 110 illiyi Naxçıvanda təntənəli şəkildə qeyd edildi [5, 1992, 28 oktyabr].

Təhsili millətin gələcəyi hesab edən Heydər Əliyev muxtar respublikada maarifin inkişafı, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışırdı. Məhz onun təşəbbüsü ilə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə 24 mart 1992-ci ildə bağlanmış protokolda 100 nəfər naxçıvanlı gəncin qonşu dövlətin ali məktəblərində təhsil almasını nəzərdə tutan maddə öz əksini tapmışdı [2, 617].

Heydər Əliyev Naxçıvanda ali təhsilin flaqmanı olan akad.Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəaliyyəti ilə daim maraqlanır, tələbə və müəllim heyəti ilə müntəzəm görüşür, onlara öz tövsiyələrini verirdi. 1992-ci il oktyabrın 12-də Universitetdə «Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sərhədyanı ticarətin və iqtisadi əlaqələrin təşkili» mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq simpoziumda Heydər Əliyev iştirak etmiş və dəyərli mülahizələrini iştirakçılarla bölüşmüşdü [1, 485]. 1992-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin 25 illik yubileyi də Heydər Əliyevin iştirakı ilə geniş və təntənəli şəkildə qeyd edildi. O, NDU-nun Azərbaycanda, Naxçıvanda yüksək ixtisaslı kadrların yetişməsində böyük rol oynadığını qeyd etmiş, öz arzularını və tövsiyələrini tələbə-müəllim heyətinə çatdırmışdı [5, 1992, 18 noyabr].

Beləliklə, Heydər Əliyevin çoxsaxəli fəaliyyəti nəticəsində Naxçıvan nəinki erməni tə-cavüzündən xilas oldu, eləcə də sosial-iqtisadi, siyasi, milli-mənəvi sahələrdə mütərəqqi nəti-cələr əldə etdi. Muxtar respublikanın əhalisini ağır böhrandan, aclıq və səfalətdən mühafizə etmək üçün radikal addımlar atıldı, qonşu Türkiyə və İranla iqtisadi əlaqələr yaradıldı. İqtisadi islahatların, birinci növbədə aqrar islahatların keçirilməsi, bütün daxili potensialın səfərbər edilməsi sayəsində əhalinin sosial vəziyyətini qismən yaxşılaşdırmaq mümkün oldu. Heydər Əliyevin müdrikliyi sayəsində muxtar respublikada siyasi sabitlik qorunub saxlandı, səbatsız

qüvvələrin hakimiyyət ambisiyalarına son qoyuldu, milli dövlət quruculuğu istiqamətində səmərəli addımlar atıldı.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Həbibbəyli İ.Ə. Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası və Naxçıvan // Heydər Əliyev və Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. Bakı: 2006, s.480-489.
- 2.Qayıdış, (1990-1993). Sənədlər toplusu. Bakı: Azərbaycan, 1996, 792 s.
- 3.Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşri. Bakı: Azərbaycan, 2008, 480 s.
- 4.«Səs» qəzeti.
- 5.«Şərq qapısı» qəzeti.

АДАЛЯТ ГАСЫМОВ
доктор исторических наук

НАХЧЫВАНСКИЙ ПЕРИОД ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА (1990-1993)

В статье на основе богатого фактического материала рассматриваются политическая деятельность Гейдара Алиева, а также военно-политические, экономические и духовные процессы в Нахчыванской Автономной Республике в 1990-1993 годах. Подробно освещаются заслуги Гейдара Алиева по выводу Автономной Республики из социально-экономического кризиса, защите её территории от посягательства Армении.

ADALAT GASIMOV
doctor of historical sciences

THE NAKHCHIVAN PERIOD OF HEYDAR ALIYEV'S POLITICAL ACTIVITY (1990-1993 years)

In the article basing on abundant factual materials was considered Heydar Aliyev's political activity, as well as the military, political, economic and spiritual processes in Nakhchivan Autonomous Republic in 1990-1993 years. Heydar Aliyev's merit on dropping out of the Autonomous Republic from the socio-economic crisis, protection of its territory from Armenia's attacks was elucidated in detail.

Rəyçilər: t.e.n.C.Bəhramov, t.e.d.R.C.Süleymanov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix Institutunun "Əliyevşünaslıq" şöbəsinin 20 fevral 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№23).